

## LUDMANN MIHÁLY

## A HŐSI EMLÉKMŰVEK

1919-ben a megszállt magyar területeken megkezdődött a szoborrombolás, amelynek eredményeként legalább 120 köztéri alkotást semmisítettek meg. A mohácsi csata után a törökök az elfoglalt és feldúlt területeken csak a szobrok arcait tördelték le, a Nagy Háború után elcsatolt területeken a történelmi témájú plasztikák teljes megsemmisítésre törekedtek. És a művelt Európa ezt nézte, tudta, de szavát nem hallatta. A nyugat ezer év után új pozsonyi csatára készült. Eközben, már a háború alatt megkezdődött hazánkban a harctéren hősi halált halt katonák emlékműveinek létrehozása, és ez a két világháború közötti időszak legjelentősebb szobrászi kihívása és feladata volt.

A harctereken sokan meghaltak, akiket ott temettek el, sokan jelöletlen sírokba kerültek, ahogyan egy fiatal szobrász, Sámuel Kornél is, aki az uzsoki harcokban esett el még 1914 őszén. Özvegye később hiába kereste, soha nem találta meg férjének sírját. A harctereken elesettek emlékére a helyszínen is emeltek emlékműveket, de ezeket később elpusztították, és ma már csak rajzok és fekete-fehér fotók segítenek ezeket felidézni.

A halottak emlékének ápolása az emberi civilizáció ősi hagyománya, ahogyan az is, hogy erre kialakított területet, nekropoliszt vagy temetőt hoztak létre. Természetesen keveseknek jutott olyan szobrászi síremlék, mint Désy Zoltánnak. Désy Zoltán, egykori országgyűlési képviselő népfelkelőként vett részt a háborúban és 1915. március 24-én Galíciában esett el. Síremlékét, Siklódy Lőrinc alkotását a Kerepesi úti temetőben állították fel. A szobrász karakteres arcú, álló figurát formázott, aki jobb kezében zászlót tart, míg baljában a levett kalapját. Öltözete erdélyi paraszti viselet. Ez a mű a már korábban kialakult és az 1880-as évektől jellemzővé váló figurális síremlékek hagyományát folytatja. Azonban megfogalmazódott egy olyan igény is, hogy a nagyszámú hősi halottak is megérdemelnék, hogy emléküket megőrizze. Olyan igény is megfogalmazódott, hogy egy-egy közösség állítson emlékművet. Ezeket köztereken, a települések központjában, gyakran a templomok mellett állították fel. Így létrejött egy sajátosan új szobrászati műfaj, a hősi emlékművek.



Désy Zoltán síremléke a Kerepesi úti temetőben (Siklódy Lőrinc alkotása)

## A HŐSI EMLÉKMŰVEK ELŐZMÉNYEI

A művészetben minden újnak szüksége van előképekre, ez természetesen a hősi emlékműveknél is így volt. Az egyik forrás a síremlék volt. A hősi emlékmű is síremlék, az elhunytak nevei szerepelnek rajta, akik egy közösséghez tartoztak, egy település lakói voltak. A síremlékeken nem csak portrészzerűen ábrázolhattak embereket, hanem a szimbólumok is fontos szerephez jutottak. A két világhírű magyar festő síremléke jól mutatja ezt. Zichy Mihály síremléke a festőt ábrázolja, hitelesen és portrészzerűen, alkotás közben. Munkácsy Mihály sírja

fölött pedig egy feltartott karú, archaikusan megformált, álló női alak kapott helyet.

A másik előkép a nagy embereket megörökítő köztéri emlékmű volt. Ezek mintát adtak a posztamens kialakítására, elhelyezésére. A pózok, beállítások, valamint a méret, a felületek megjelenítése is előképként felhasználható volt.

Harmadik forrásként olyan szimbolikus alkotások szolgáltak, amelyek egy eszmét testesítettek meg, ahogyan a magyar szobrászatban ezt az 1848-as emlékművek esetében láthatjuk. Izsó Miklós is tervezett ilyen alkotást, egy sebesült honvédet ábrázolt,<sup>1</sup> azonban a legfontosabb előképek Zala György művei. Az egyik a Budai Várban található 1893-ban felavatott Honvéd-emlékmű. Fő alakja a kardot tartó sebesült katona, akinek természetesen van arca és egyénisége, azonban nem konkrét személy. Fontos szimbólum a magasra emelt zászló, a dicsőség koszorúját tartó szárnyas géniusz és a honvéd lábánál levő törött ágyú. Zala másik alkotása, az aradi Szabadság-szobor is mintát adó alkotás. A posztamensen az álló Hungária alakja látható, jobbában a dicsőség tölgyleveles koszorúját tartja, balját kardon nyugtatja. A mellékalakok között megjelenik a sebesült, haldokló férfi alakját felfogó női figura. Ezekon a hősi emlékműveken nemcsak a figurák, hanem a szerepeltetett tárgyi szimbólumok is megje-



Zala György Honvéd-emlékműve a Budai Várban

lennek majd. Természetesen egy szobrász minden olyan formával élhet, amelyet az előző néhány ezer évben a szobrászat kikísérletezett, és ez lehet akár a Lándzsavívó, a Haldokló gall, de akár a keresztény művészet ikonográfiájának elemei is, mint például a Pietà.

### A HŐSI EMLÉKMŰVEK TÖRVÉNYI HÁTTERE

Már a háború első évében, látva a túl sok áldozatot, felmerült a hősi halottak emlékének kollektív megörökítésének gondolata. Abele Ferenc vezérkari őrnagy 1915-ben javasolta először az emlékműállítást. Nem egészen két év múlva Tisza István miniszterelnök terjesztette be a képviselőházban az 1917. évi VIII. törvénycikket, amely kimondta, hogy:

*1. § Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadra kelt sereg kötelékében híven teljesítették kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké. Őrizze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélyben forgó haza védelmében.*

*2. § Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.*

Indoklása: „A hősöknek áldott emlékezetére fel fokozott kegyelettel tekint az egész nemzet, szent emléküket pedig tiszteletben kell tartania nemcsak a mai nemzedéknek, hanem a késő utókornak is, hogy példájukból buzdítást merítsen az önfeláldozásra és a hazaszeretetre. Ez teszi kötelességünké, hogy név szerint említsük meg mindazoknak az emléket, akik életüket áldozták fel a hazáért, mindnyájunkért. Ennek alkalmas módja, hogy minden község (város) saját területén létesítsen olyan emlékművet, amelyen a haza védelmében elesett hős fiainak nevét maradandóan bevéssze.

Vagyonos községnek (városnak) monumentális műemléken, a szegénynek pedig szerény táblán, de mindenesetre méltó módon és minden egyszerűsége mellett is nemes művészi kivitelben kell megörökítenie hős fiainak nevét s emlékezetét. Oltár lesz ez az emlék minden időközön át, a hazaszeretet oltára, amelyen a tisztelet és a soha el nem múló hála örök fényében fognak ragyogni a hazáért hősi halált halt vitézeink áldott nevei.”<sup>2</sup>

A törvényt 1917. április 19-én szentesítették. A háború okozta gazdasági visszaesés, majd az ország megszállása és kifosztása miatt csak kevesen tudtak eleget tenni ekkor és a következő években a törvényi előírásnak. Csak később, 1922-től kezdtek el gyarapodni az emlékművek.

Már 1915-ben megalakult a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (Hemob), amelyet 1924-ben felváltott a Hősi Emlékműtervek Bíráló Bizottsága (Hebb), amely a belügyminiszter 1924. évi 247000. számú rendelete nyomán ala-

kult meg. A születendő művek minőségének biztosítására ez a szervezet véleményezte az elképzeléseket, és csak megfelelő színvonalú munkákat engedett elkészíttetni. Az 1925. évi 2530. számú rendelet megerősítette, hogy a műveket művészi szempontból el kell bíraltatni a bizottsággal, és az anyag minőségére is figyelemmel kell lenni.

Azonban az is kiderült, hogy az adománygyűjtésben is lehetnek anomáliák, ezért ezt előzetes hatósági engedélyhez kötötték, amit az 1923. évi 6189. számú elnöki rendelet szabályozott. A belügyminiszter, aki az 1917. VIII. törvénycikk végrehajtásáért felelt, az 1924. évi 251 818. számú rendeletében a hősi emlékművek felállításának szervezésére létrehozta a Képzőművészek Országos Gazdasági Szövetségét, amely szervezet elsősorban a szoborállítás gazdasági kérdéseivel foglalkozott.

Azonban olyan emlékművek is készültek, amelyek sem anyagukban, sem művészi kivitelükben nem feleltek meg a kitűzött céloknak, és ezért 1928-ban, amikor már valóban nagy lendülettel folyt az emlékműállítás, az 1928. évi 5087. számú belügyminiszteri elnöki körlevélben hívták fel a figyelmet az előírások betartására.

Még egy fontos döntés született, amelyet az 1924. XIV. törvénycikk tartalmaz, ez pedig a Hősök Emlékünnepének bevezetése. A következő évben megjelenő Honvédelmi miniszteri rendelet május utolsó vasárnapját nemzeti ünnepé nyilvánította. Ezért, ahol ez lehetséges volt, a hősi emlékeket május utolsó vasárnapján, a Hősök Emlékünnepén leplezték le.

## PÁLYÁZATOK, MŰVEK

Az első országos nagyszabású emlékműpályázatot 1926. augusztus 6-án bírálták el.<sup>3</sup> Ennek és az ehhez hasonló kiállításoknak fontos szerepük volt, mert a bemutatott művek típusokat is jelentettek, és a megrendelők számára választási lehetőséget biztosítottak. Ezen a pályázaton olyan művészek mutatták be alkotásaikat, akik koruk elismert szobrászai voltak, mint Horvay János, Szentgyörgyi István, Damkó József, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Gách István, ifj. Vastagh György. Közülük kerültek ki a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Szövetség vezetői és tagjai. Ebben az időszakban a szobrászat új kihívások elé nézett. Az 1914 előtti köztéri emlékműállítás lendülete megakadt, a nagyobb szabású pályázatok megfogyatkoztak. Ebben természetesen a gazdasági okok is fontos szerepet játszottak. Ilyen volt a korona elértéktelenedése (a pengőt 1927. január 1-jén vezették be) és az 1929–1933 közötti világgazdasági válság. A szobrászi feladatok csökkenésében az építészetben bekövetkezett stílus- és szemléletváltás is szerepet játszott. A legjelentősebb és legtöbb szobrászt foglalkoztató feladatot a hősi emlékművek jelentették. Na-

gyon fontos volt a világháborúban elesett katonák emlékének ápolása, amelynek látványos elemei voltak a köztéren felállított, a kollektív emlékezetet szolgáló emlékművek. Ezekre felvették az elesett és eltűnt katonák neveit, akiket még sokan személyesen ismertek, és a hozzátartozóik közül is sokan éltek. Az emlékműállítás 1917-től az 1940-es évek elejéig tartott. A települések saját maguk biztosították a mű költségeit, választottak a típusok közül, keresték meg a művészeket és a megállapodást is ők kötötték meg. A kisebb lélekszámú falvakban emléktáblákat állítottak, amelyet jellemzően a sírköves készített el. Ezek rendszerint a templom falára kerültek. Átmenetet jelentenek a figurális domborműves emléktáblák, ahol már szobrász is közreműködött. A tehetősebb, népesebb települések figurális műveket emeltek, amelyek köré – gyakran a központban – parkosított teret alakítottak ki.

A szobrok anyaga túlnyomó többségben műkö volt. Ez viszonylag olcsó, könnyen előállítható anyag volt. Hátránya azonban az, hogy a szabadtéri hatások miatt a szobrok felülete idővel durvává válik és elszürkül. A bronz jóval drágább, ezért az emlékműveknél jóval ritkább. A második világháború kezdetén a bronzhiány miatt néhány szobrot alumíniumból készítettek.

A szobrok talapzata is fontos szerepet kapott. Erre írták fel, hogy az 1914–1918. évi háború hőseinek emlékére állították. Itt olvashatók az elesett katonák nevei, és gyakran egy irodalmi idézet is szerepel. Az egyik leggyakoribb a Szózatból való: „Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért”. Sok helyen találkozhatunk Bajza József Apotheosis című verséből kiválasztott két sorral. „Nyugosznak ők, hősfia, Dúló csaták után”, de ezeken kívül más idézeteket is olvashatunk a posztamenseken. Sajátos, hogy a települések nevét gyakran nem tüntetik fel, mert úgyis tudja mindenki, aki ott lakik, vagy oda érkezik, hogy hol van.

Az alkotások felállítása mindig fontos pillanat volt. Az ideális dátum május utolsó vasárnapja, a Hősök Napja volt, azonban érthető okok miatt ezt nem tudták mindig betartani. Az avatáson megjelentek a település előljárói, katonai vezetők, országgyűlési képviselők, valamint az egyházak is képviseltették magukat. Gyakran vendégül látták József főherceget, és Horthy Miklós kormányzó is többször megtisztelte jelenlétével az ünnepségeket.

## AZ EMLÉKMŰVEK SZOBRÁSZAI

A hősi emlékművek mintázásában tapasztalt mesterek is részt vettek, többek között Zala György, Ligeti Miklós, Horvay János, de az alkotások döntő része egy új, fiatal szobrászgenerációhoz kötődik. Ők azok, akik hozzávetőlegesen 1880 és 1900 között születtek, és már itthon, a budapesti

Iparművészeti Iskolában tanultak (ahol 1880-ban Mátrai Lajos vezetésével elkezdődött a szobrászképzés). Ezután ők is bejárhatták Európát, s közülük sokan külföldi akadémiákon képezhették tovább magukat. Hazatérve a háború előtt már bekapcsolódtak a magyar művészeti életbe, a Nemzeti Szalon és a Műcsarnok kiállításain mutatkoztak be. Szerencsés nemzedék, gondolhatjuk, mert egy gyarapodó időszakban kezdheték pályájukat. Szerencsétlen nemzedék, mert sokan közülük a háborúban részt vettek, többen súlyosan megsebesültek, és volt olyan, aki soha nem tért haza. A háború után fontos szerepet tölthettek be a köztéri emlékműszobrászatban, megbecsült és elismert művészek voltak – majd 1945 után nagy részüket megtagadták és felejtésre ítélték. Nevük ismeretlenül cseng, műveik egy része nem azonosítható és életrajzuk is meglehetősen hiányos. Száznál is több azoknak a szobrászoknak a száma, akik a két világháború közötti időszakban figurális hősi emlékműveket készítettek, azonban ezek között sok olyan van, aki csak egy-két alkotást mondhat magáénak, mint például Jankovits Gyula (1865–1932), akinek lakóhelyén, Pomázon és a közeli Békásmegyeren áll ilyen munkája. Jankovits alkotása, továbbá az ún. „Tíz szobor” egyike, a Gellérthegyén álló Szent Gellért-szobor, és ő készítette a dévényi és brassói millenniumi emlékmű elpusztított szoboralakjait is. Fél százra tehető azon művészek száma, akik legalább három hősi emlékművet készítettek.

### A HŐSI EMLÉKMŰVEK EGYIK MEGHATÁROZÓ MESTERE, SIKLÓDY LŐRINC

Désy Zoltán Kerepesi úti temetőben álló síremlékének készítője Siklód Lőrinc volt, akinek 21 művét sikerült azonosítani. Ezek között van a Fővám téri – 1948-ban lebontott –, amelyet Márton Ferencsel együtt mintáztott, a maradék húsz önálló alkotása. Ez ritkaság a szakmában, mert alig van néhány szobrász, akiknek az életművében a hősi emlékművek száma húsz körül van.

Siklód első hősi emlékművét 1923-ban állították fel Alsóvadászon. Ezután 1924-ben kettőt, 1926-ban kettőt, 1927-ben hármat, 1928-ban egyet avattak fel. 1930-ban Gödöllőn, majd ezután csak 1933-ban Sopronban készült új műve. 1934-ben két újabb alkotás, 1935-ben egy, 1937-ben kettő, majd 1938-ban is kettő, de az egyik a közös szobor. Ezután már csak 1943-ban Szerencsen állítottak fel egyet. Ahogyan látjuk, ez a művész életében húsz évet ölelt fel. Jól látszik, hogy a válság négy évében csak két tehetősebb városban avattak emlékművet, míg 1923–1929 között tízet: ekkor készülhetett a püspökhatvani, amelynek a pontos avatási dátuma még nem ismert. 1934 és 1938 között hét új művet avattak fel, utána már csak egyet.



Siklód Lőrinc emlékműve Alsóvadászon

Siklód Lőrinc a Csík vármegyei Ditrón született. 1899–1901 között a Magyar Királyi Iparművészeti Iskolában tanult. 1902-ben Csík vármegye ösztöndíjával Münchenben tanult és járt Párizsban is. Elsőként a Nemzeti Szalonban állított ki 1909-ben, majd ebben az évben a Műcsarnokban is bemutatta műveit. A háború alatt elkészítette IV. Károly mellszobrát, amelyet a Margitszigeten az 1917-ben nyílt Hadikiállításán állítottak ki. Részt vett az 1919. március 9-én megnyitott „Hadviselt művészek” műcsarnoki kiállításán. 1929-ben a Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Szövetség (HEMOSZ) végrehajtóbizottságának tagjává választották. A trianoni békediktátum után nem tért vissza szülőföldjére. A budapesti Százados úti Művésztelepen élt és alkotott az 1945. szeptember 21-én bekövetkezett haláláig. Művei között megtalálhatjuk a síremlékeket, szakrális és zsáner témájú műveket is. Hősi emlékművei között a legegyszerűbb a tiszartarjani bronz turul, amelyet 1935-ben állítottak fel, 42 elesett katonának állítva így emléket.

A korai világháborús alkotásai, mint az Alsóvadászon és Jászjákóhalmán felállított emlékmű a Désy-síremlék zászlótartó katona típusának folytatása. Ez a karakter jelenik meg a rábakecöli (1926) és a szadai emlékművön is (1937). A gödöllői emlékmű is zászlótartó, avatása 1930. szeptember

6-án volt, és ezen megjelent a kormányzó, Horthy Miklós és felesége is. Ezt az emlékművet 1974-ben lebontották, de szerencsére nem semmisítették meg, így 1990-ben újra felállíthatták. Siklódy életművében fontos szerepet kapott a küzdő honvéd, ahogyan a tápiószentmártoni emlékmű alakjában megjelenítette. A sebesült honvéd is fontos témája volt a hősi emlékműveknek. Siklódy alkotásai között is szerepel, ahogyan az Izsákon álló kétalakos szobornál is, hogy az egyik katona sebesülten rogy le. A legnagyobb szabású alkotása a soproni 18. honvéd és népfőlkelő gyalogezred emlékműve. Ezt 1933. augusztus 7-én avatták fel, az ünnepi beszédet József főherceg mondta. A szobormű központi alakja a harcba induló honvéd, aki mellett ott áll a felesége, magyar nemzeti viseletben, karján a gyermekükkel. Az emlékmű 17.564 hősi halottnak állít emléket. Siklódy Lőrinc is megjelenítette Patrona Hungariae alakját – ezt láthatjuk a Tiszaalpáron álló 1926-ban felavatott emlékművén –, lehunyt szemmel áll, fején a magyar Szent Korona. Felső testét páncéling borítja, ruhája és a hátára leomló fátyol lágyan hullámzó felülete festői hatású. Siklódy szobrászi tevékenysége és művészete egyike a sok kitűnő, két világháború között alkotó művészeink egyike.



Siklódy emlékműve Szerencsen



A küzdő honvéd. Tápiószentmárton (Siklódy Lőrinc)

## A HŐSI EMLÉKMŰVEK UTÓÉLETE

A II. világháborúban újra magyar katonák haltak meg a harcokban. Az ő emléküik megörökítésére Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1942. évi 28.282. számú rendelete megfogalmazta, hogy az ekkor elesettek emlékét az I. világháborús emlékműveken örökítsék meg. Erre azonban csak a háború végén és a hadifoglyok hazatérése után kerülhetett volna sor, azonban a kommunista hatalomátvétel miatt a Szovjetunió csatlós államává váló Magyarországon ezt nem valósították meg. A hősi emlékműveknek, mint minden műalkotásnak, kettős élete van. Fizikai létét az anyaga adja, amely megsemmisíthető. Ez az emlékművek egy részével megtörtént. 1945 és 1990 között több mint hatvan emlékművet bontottak le és semmisítették meg. A megmaradtak között szép számmal találunk felújított alkotásokat, de omló szobrokkal és olvashatatlanul váló névsorral is gyakran szembesülünk.

A műalkotások eszmei léttel is bírnak, amelynek szintén megsemmisítő támadásokat kellett és kell kiállnia.

„Míg a húszas évek hivatalos emlékmű-stílusa a neobarrokk volt – ezt példázzák a szemléletük és művészetlenségük miatt jobbra a művészet szféráján kívül eső háborús katonamélekek is –, a harmincas és negyvenes évek köztéri szobraitára a stilizáló klasszicizálás nyomta rá a bélyegét.”<sup>74</sup> Ez így teljesen egyértelmű. A hősi emlékművek a húszas években

neobarokk stílusúak voltak. Elnézve Siklódy Lőrinc és szobrász kortársainak alkotásait, igencsak vitatható, hogy ezek a művek egyáltalán nem hordoznak művészi értéket.

„A vesztes háború után, igyekezve elkerülni a nemzet végső pusztulását, és készülve az új háborúra, ez a militarizáló társadalmi propaganda tovább erősödött. Ehhez az állam által állított hősi emlékművek kiváló médiumnak bizonyultak, többek között azért is, mert a társadalom szinte minden rétegében megvolt erre a megfelelő fogadókészség”.<sup>5</sup>

Ebben a megfogalmazásban a II. világháború utáni marxista történetírás kedvelt toposzait olvashatjuk: Az uralkodó osztály bűnei miatt veszített háború után ez a társadalmi réteg újabb háborúra készült és ehhez felhasználta a hősi emlékműveket, mert a militáns politika katonákra épül és lám, ott állnak a települések főterein a katonaszobrok. Somfay nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a XIX. század második felében megjelenő köztéri emlékmű „a hatalom propagandaeszközeként” létezik. Ezek szerint Stróbl Alajos Arany János Nemzeti Múzeum előtti vagy Semmelweis Ignác Rókus Kórház előtti szobra nem más, mint „a hatalom propagandaeszköze”. A propaganda meghatározása a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint: „1. Valamely eszme, elmélet terjesztése hirdetése. 2. Valakinek vagy valaminek a tervszerű népszerűsítése.” Ezek szerint Arany János szobra nem más, mint a költő „tervszerű népszerűsítésének eszköze”, holott lehet, hogy csak a magyar és egyetemes kultúra kiemelkedő képviselője előtti tisztelet kifejezése. Az emlékműveket „az általánosító szimbolika teszi alkalmassá (...), hogy propagandaeszközként funkcionálhassanak, mégpedig úgy, hogy a szimbolikus jelentéstartalom illeszkedik az éppen uralmon levő politikai ideológiához. Az emlékművek tehát csupán látszólag a történelmi kultusz tárgyai, lényegük szerint valójában politikai szimbólumok.”<sup>6</sup> Ezt olvasva az juthat az eszünkbe, hogy a szerző az 1945–1990 közötti köztéri szobrászat műveire jellemző sajátosságokat rávetíti az előtte levő néhány ezer év szobrászatára.

Az emlékművek, ahogyan a szó magában rejti, az emlékezés tárgyasult formái. Emlékeztetni akar valakire, akit azért



Patrona Hungariae alakja Tiszaalpáron (Siklódy Lőrinc)

emelnek piedesztálra, mert a következő generációk számára mintaként szolgálhat, és emlékeztetni akar valamire, ami a történelmünk elválaszthatatlan része, ami felemelő és megdöbbentő, de szintén az utódok épülésére szolgál. A figurális hősi emlékműveket képzett szobrászok alkották, akiknek stílusa az adott korra, iskolázottságukra és egyéniségükre jellemző. A művészi alkotások között minden korban voltak különbségek. A művészettörténeti írás nem ugyanúgy értékeli Rembrandt és Gerard Dou festészetét, ám az utóbbitól sem vitatjuk el a művészi értéket. Egy életművön belül is vannak színvonalbeli eltérések, még Rembrandt művei között is, ez szintén természetes. A hősi emlékművek kollektív síremlékek, amelyben az ősök és a hősök tisztelete fejeződik ki. Azoknak, akik mentek, ha menni kellett, „arany szíve, arany mosolya – / mind értünk adja oda, / s győzünk-e, meg sem tudja soha, / mert halni kell neki, halni.”<sup>7</sup>

## JEGYZETEK

<sup>1</sup> A haldokló honvéd, Vasárnapi Újság, 1870. január 2.

<sup>2</sup> Magyar Törvénytár 1917. évi törvények. Franklin, Budapest 1918. 27. o.

<sup>3</sup> MTI 1926. július 31. 3. o.

<sup>4</sup> Németh Lajos: Két világháború között, MRT-Minerva, a Képzőművészeti Alap Kiadó Vállalata, Budapest, 1971.

<sup>5</sup> Somfay Örs: Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa, 2012. 80. o.

<sup>6</sup> Póty János: Budapesti Negyed (2001. nyár-ősz) idézi Somfay Örs, 82. o.

<sup>7</sup> Babits Mihály: Fiala katonája, 1914. augusztus